

D-r MILENKO S. FILIPOVIĆ

NEKOLIKO MISLI O ZAŠTITI SPOMENIKA ETNOLOŠKOG KARAKTERA

QUELQUES IDÉES SUR LA PROTECTION DE MONUMENTS
DU CARACTÈRE ETHNOLOGIQUE

Danas više niko ne sumnja u to da bi trebalo čuvati i one etnološke objekte koji se ne mogu smestiti u muzeje, ali je na tom polju urađeno veoma malo, jer još nisu raščišćena nekolika pitanja, a osobito koje i kakve spomenike narodne kulture treba staviti pod zakonsku zaštitu i kako obezbediti njihovu trajnost. Zakonom o zaštiti spomenika kulture predviđena je zaštita objekata iz savremene narodne kulture, narodnog života, koje treba čuvati kao dokumente o našem narodnom životu koji će onda služiti u naučne, vaspitne i turističke svrhe. Ne samo da stručnjaci etnolozi i muzejski radnici na svojim sastancima i u stručnim spisima ističu potrebu zaštite i objekata te vrste, nego se takvi zahtevi čuju sve češće i u široj javnosti.

Zavodi za zaštitu spomenika kulture, koji postoje i rade tek od pre desetak godina, uradili su već srazmerno mnogo na zaštićavanju i proučavanju arheoloških nalazišta i umetničkih spomenika iz raznih vremena. Izuzmemo li spomenike građevinarstva, koji su stavljeni pod zaštitu uglavnom sa gledišta građevinske umetnosti, veoma malo je urađeno na zaštiti spomenika ili objekata narodne kulture (u užem smislu). Kao što se vidi iz pregleda koje je dao B. Orel, do 1953 na teritoriji FNRJ pod zaštitu su stavljeni gotovo jedino objekti gradske i seoske arhitekture.¹ Stanje se nije, koliko sam obavestjen, znatno izmenilo ni posle toga. Ne samo da je mali broj takvih objekata koji je stavljen pod zakonsku zaštitu i time nekoliko sačuvan od skore propasti, nego još nisu utvrđene ni kategorije etnoloških objekata koje bi trebalo staviti pod zaštitu kao ni principi kojih se treba držati u tom radu. To je sve zbog naročitih teškoća što ih službi zaštite stavljaju na put etnološki objekti svojom prirodom i svojom ulo-

gom u životu i što mnogima izgledaju suviše bliski i poznati.

Čuvanje etnoloških ili etnografskih predmeta nije nikakav sasvim nov zahtev i potreba. Toga je bilo i ranije, ali samo delimično. Etnološki ili etnografski muzeji rade na tom zadatku kod nas već decenijama, ali se njihov rad svodi — i kad je shvaćen na široj osnovi — na prikupljanje i čuvanje pod muzejskim krovom samo takvih predmeta koji se mogu preneti i smestiti u muzejskim prostorijama. Radi se uglavnom o raznim izradovinama, osobito o oruđima, narodnoj odeći i nakitu i sl. Retko je da je u koji muzej preneti čitava zgrada ili kakav drugi objekat takve veličine. Pošto to zasada nije moguće a pošto muzeji kao ustanove koje treba da prikupljaju svestranu dokumentaciju o narodnom životu i da proučavaju i prikazuju sve grane narodnog života ne mogu biti i bez takvih objekata, oni se ispomažu raznim načinima: donose se i izlažu crteži ili fotografski snimci, prave modeli ili makete, udešavaju »entrijeri« i sl. Ti načini, međutim, ne zadovoljavaju potpuno, jer ne mogu da daju punu predstavu o takvim predmetima. Najveći, pak, nedostatak etnoloških ili etnografskih muzeja je da oni prikupljaju i prikazuju predmete iz narodnog života, a ne i sam život u njegovoj potpunosti i složenosti. Neupućenom posetiocu muzeja treba mnogo mašte da shvati kakva je uloga rala ili pluga: kako se njime radi, čemu služe pojedini delovi, itd., a naročito je teško posetiocu da shvati značaj razlike na predmetima iste vrste koje može da vidi u muzejskim zbirkama, napr. različite tipove rala ili pluga koji se upotrebljavaju u jednoj manjoj zemlji ili oblasti.

Da bi se izbegli ili ublažili takvi nedostaci u radu etnografskih ili etnoloških muzeja, pribeglo se, u novije vreme, osnivanju tzv. plein-air muzeja, muzeja pod vedrim nebom, etnoparkova ili skanzena, kako se takođe zovu po imenu prvog i naj-

¹ B. Orel: Problematika etnografsko-spomeniškega varstva. Zbornik (zaštite spomenika kulture IV—V, 1953—1954 (Beograd 1955) 85.

značajnijeg takvog muzeja u Švedskoj. Pokret za osnivanje takvih muzeja razvio se osobito u malim skandinavskim zemljama, za čijim su primenom pošle Nemačka, Holandija i dr., dok ih u velikim zemljama ima veoma malo (napr. samo jedan u SAD). Takvi muzeji predstavljaju veoma složenu problematiku, osobito u zemljama sa više oblasne raznovrsnosti u narodnom životu. Svaka pojedina zemlja rešavala je ta pitanja na svoj način, prema svojim prilikama i potrebama, pa su tako nastali razni tipovi muzeja pod vedrim nebom. Osnovno je kod tih muzeja da se karakteristični veliki objekti prenose zajedno sa svim što ide uz njih na podesno mesto gde će biti lako pristupačni publici i gde će se na najefikasniji način osigurati njihovo održavanje. Skanzen u Stokholmu je nacionalni ponos Šveđana: on je u neposrednoj blizini centra tog velikog grada i u njemu ne samo da su zastupljeni tipovi građevina (kuća, privredne zgrade, crkve itd.) i njihova unutrašnjeg uređenja, nego i posluga nosi narodne nošnje, u restoranu se spremaju narodna jela itd. Znatno je drukčiji danski muzej pod vedrim nebom; on je prilično izvan grada Kopenhagena, a u njegovu sklopu prikazani su karakteristični tipovi naselja, okućnica i kuća iz svih pokrajina Danske, najvernije što je moguće, ali su tu samo mrtvi predmeti. U državi Nju Jork sprema se takav muzej u mestu Kuperstaunu (Cooperstown, N. Y., U. S. A.), u kom treba da bude predstavljeno selo kakvo je bilo u severnom delu te države uglavnom sredinom 19 veka, pa se u radionicama tog »sela« izrađuju u starim tehnikama neki proizvodi, čiju izradu posetioci posmatraju i mogu da kupe proizvode (na pr. metle od sirka, lanene ubruse).

Muzeji pod vedrim nebom predstavljaju korisnu i značajnu dopunu etnografskim muzejima, koje još nisu uspeli da zamene. Prenosjenje većih etnoloških objekata sa svim što im pripada u takav muzej predstavlja najbolju zaštitu takvih dokumenata narodne kulture a ujedno pruža i najviše uslova da će ti predmeti korisno poslužiti nauci i prosvetivanju. Taj način čuvanja ima, međutim, tu nezgodu da se i ti predmeti, kao i oni manji koji se odnose u obične muzeje, odnose iz svoje neposredne sredine i premeštaju u jednu novu, veštačku, u kojoj se pokušava da se veštački održava i njihova životna funkcija. Oni, ipak, ne isključuju potrebu zaštite etnografskih predmeta koji će ostati na svom mestu, izvan muzeja. Ima naime, takvih predmeta koji se i ne mogu prenositi ili ih ne treba prenositi, pošto su tesno vezani sa svojom širom okolinom i nalaze opravdanje za svoje postojanje samo na tom mestu.

Kod nas uopšte još nema muzeja pod vedrim nebom, pa ni takve zaštite većih etnoloških predmeta i kompleksa. Iako se uviđa potreba da ih bude i sve češće izražava želja, nema ih, jer su kod nas etnološke prilike veoma složene: po-

stoje mnogobrojne oblasne razlike ili tipovi, a kod uređenja takvog muzeja — ne uzimajući u obzir potrebna ogromna finansijska sredstva i stručne kadrove — dolaze u obzir i drugi činioci, a osobito klima.

Ne samo dok ne dobijemo muzeje pod vedrim nebom nego će i posle toga biti potrebe da se obezbeđuje zaštita pojedinih etnoloških predmeta i kompleksa, pa i pokretnih, za koje će biti bolje da ostanu na svom mestu. S druge strane, već i radi tih muzeja pod vedrim nebom koje ćemo imati u bližoj ili daljoj budućnosti potrebno je još sada da se povede više računa o objektima i kompleksima etnološkog karaktera koji treba da se sačuvaju i jednog dana prenesu u takav muzej ili se zadrže izvan muzeja kao zaštićeni spomenici narodne kulture. Kad se govori o etnološkim ili etnografskim predmetima i kompleksima ili o narodnom životu uopšte, kod nas se prvenstveno i gotovo jedino misli i podrazumeva ono što nalazimo u životu seoskog stanovništva, neurbanizovanih, ruralnih delova naroda, ono što bi u nedostatku boljeg naziva mogli nazvati »narodskim«, a što se u novije vreme u skandinavskim zemljama zove folk-liv a kod Anglosaksonaca folk culture.

Pošto je kod nas sve do naših dana seosko i poljoprivredno stanovništvo sačinjavalo ogromnu većinu naroda, kod nas nije bilo ni potrebe da se sprovodi takvo razlikovanje u etnološkom, radu. Danas je stanje drukčije, i moramo voditi više računa o velikim promenama koje se vrše u našim zemljama baš sa gledišta odabiranja i čuvanja spomenika narodne kulture.

Nagle promene u našem narodnom životu u toku nekoliko poslednjih decenija, a osobito u godinama posle Oslobođenja, čiji su izraz porast industriskog i gradskog stanovništva na jednoj a urbanizacija seoskog stanovništva na drugoj strani, dovodi da se brzo napuštaju i iščezavaju potpuno ili se preinačavaju stari oblici i načini života, 'To nije ništa rđavo i borba ili samo težnja za održavanjem tih starih i starinskih oblika ma u kom sektoru narodnog života bila bi besmislena, jer mnogi od tih oblika danas predstavljaju samo znake zaostalosti i kočnica su napretku. Ali, ipak ne treba da dopustimo ni da ti oblici iščeznu bez traga, onako kao što su iščezli mnogi iz veće starine, tako da danas na pr. jedva šta znamo o tome kakvi su bili stanovi naših predaka u Srednjem veku. Potrebno je sačuvati radi nauke i radi budućih pokoljenja po mogućnosti sve ono što će prikazivati naš savremeni narodni život kao i život ranijih pokoljenja, koliko je to moguće. Ne smemo dopustiti da se na naše oči uništavaju karakteristični primerci narodne kulture, kao što se napr. desilo pre desetak godina u selu Crnuću pod Rudnikom u Srbiji da je srušena kuća brvnara kneza Miloša, koja je bila u isto vreme značajan istorijski objekat i veoma karakterističan primerak

narodnog građevinarstva; staranjem Zavoda za zaštitu kulturnih spomenika NR Srbije ta je kuća nedavno obnovljena prema pouzdanim crtežima i fotografskim snimcima, ali ta nova kuća neće nikada imati draži i vrednosti one porušene, koju nije bilo teško sačuvati. Takve stvari se dešavaju gotovo svakodnevno, i treba poduzeti mere da se tome stane na put. Dužnost je svih naših etnologa ili etnografa da u tome što svestranije pomognu zavodima za zaštitu kulturnih spomenika kako svojim savetima i mišljenjima o tome koje vrste etnoloških predmeta i kompleksa treba stavljati pod zakonsku zaštitu tako i davanjem konkretnih predloga o stavljanju pod zaštitu predmeta koje su oni zapazili i smatraju da treba da se čuvaju.

Aktivnost naših zavoda za zaštitu kulturnih spomenika bila je dosad usmerena uglavnom na zaštitu arheoloških, umetničkih i istorijskih spomenika, što je razumljivo: ne samo da je za takvu vrstu spomenika bilo mnogo više interesovanja i izvan stručnih krugova, nego je rad na zaštiti tih vrsta kulturnih spomenika mogao da se osloni i nadoveže na bogata iskustva na tom polju u inostranstvu i kod nas. Na polju zaštite predmeta etnološkog karaktera urađeno je srazmerno malo, ma da se svi zavodi trude da svoju aktivnost prošire i na tu vrstu spomenika kulture. U samoj zemlji nije bilo nikakvih prethodnih radova i iskustava u tom pogledu, a nismo se mogli koristiti ni stranim, jer ih je malo i na strani. Ali, glavni uzrok zanemarivanja zaštite predmeta etnološkog karaktera treba tražiti u njima samima, njihovoj prirodi. Sem retkih slučajeva, arheološki, istorijski i umetnički spomenici su izvan života koji teče ili se lako mogu iz njega izdvojiti pa da oni ništa ne izgube a ni život koji je tekao oko njih ili pored njih. Tako napr. neko zatrpano arheološko nalazište ne predstavlja nikakav naročit problem: potrebna su samo sredstva da se eventualno otkupi zemljište, da se vrši iskopavanje i da se posle plaća čuvanje. Mnogi takvi spomenici mogu mirno da čekaju u zemlji dok se pribave sredstva da se otkopavanjem iznesu na videlo i stave na raspolaganje nauci i publici. Sasvim je drukčije sa spomenicima etnografskog karaktera: oni su redovno delovi narodnog života iz kog se teško mogu da izdvoje i obično, kad se izdvoje i izoluju, gube svoju vrednost i značaj ili smisao, i propadnu. Zatim, ti predmeti i sami žive: oni se troše, menjaju, iščezavaju, te se ne može čekati na njihovo otkrivanje i zaštićivanje. Ima još jedna činjenica koja znatno otežava službu zaštite predmeta etnografskog karaktera: dok su arheološki, istorijski i nepokretni (kao i pokretni) umetnički objekti redovno unikati u svojoj vrsti, predmeti etnološkog karaktera retko kada su unikati. Etnološki predmeti obično postoje u vidu mnogobrojnih primera iste vrste, među kojima može biti samo neznatnih razlika. Tako napr. u nekom kraju se upotrebljava ralo istoga tipa, ali se pojedina rala

moгу razlikovati veličinom (zbog veličine volova) ili nekom drugom pojedinosti; ćilimi u nekom kraju redovno su jednoga tipa i stila i individualne razlike su podređene njihovim opštim odlikama. Ni seoske kuće i druge građevine ne predstavljaju u tom pogledu nikakav izuzetak: iako će se retko gde naći dve potpuno jednake kuće, ipak i te dve kao i stotine drugih predstavljaju samo pretstavnik jednog (ili više) tipa karakterističnog za tu oblast ili kraj, kao što je napr. slučaj sa starovlaškom brvnarom, moravskom kućom i dr.

Stoga je stručnjak etnolog, bilo da radi na deskripciji predmeta bilo da radi na prikupljanju predmeta za muzejske zbirke, redovno u neprilici koji predmet od vrste da uzme ili otkupi kao tipičnog pretstavnika te vrste ili kategorije. U takvom ili sličnom položaju biće i etnolog u službi zavoda za zaštitu spomenika kulture. S druge strane, baš ta činjenica da se etnologija bavi onim što je prosečno, što je opšte, i da obraća pažnju predmetima i pojavama koji se javljaju redovno u većem broju, i koji izgledaju stoga obični, i čini da je ne samo teško izvršiti izbor između predmeta iste kategorije nego čak i odlučiti koja kategorija dolazi uopšte u obzir za zaštitu. Etnolog neće zanemarivati u svom radu ni unikate, ali unikati etnološkog karaktera redovno će zahtevati dublju studiju i mnogo obazrivosti kod odlučivanja. Neki put će se raditi o unikatima koji samo predstavlja poslednji očuvani primerak neke kategorije predmeta, napr. tip kuće koji se izobičario, i takvi unikati trebaće što pre da se iznađu i stave pod zaštitu, kao što je napr. bio slučaj sa dvema suvačama u Vojvodini. Biće unikata koji predstavljaju tek prve primerke objekta koji će se umnožiti, napr. neki novi tip kuće ili zgrade, i kod takvih unikata biće potreban oprez i čekanje. Unikati koji predstavljaju izuzetke koji nisu našli imitatore, koji nisu uspeli da se uklope u narodni život nekog kraja, napr. neko podigne kuću po kakvom stranom obrascu i sl., ni u kom slučaju ne mogu doći u obzir kao predmeti za zaštitu; mogu i treba samo da se na neki drugi način zabeleže, da se opišu, fotografišu i sl.

Glavni nedostatak dosadašnjeg rada zavoda za zaštitu spomenika kulture u iznalaženju i zaštićivanju spomenika etnološkog karaktera je da su se oni u tom radu oslanjali uglavnom na pomoć arhitekata, koji, ukoliko su se specijalizovali za proučavanje narodnog građevinarstva, predstavljaju samo uske specijaliste i ne poznaju ostale grane narodne kulture. Pod uticajem sa te strane, oblici građevinarstva u službi zaštite i ne smatraju se etnološkim predmetima, i stoga se i nije toliko obraćala pažnja da se pronađu i zaštite karakteristični primorci svih vrsta građevina u kojima se živi u naših naroda ili kojima se služi u druge svrhe. Samo uz saradnju iskusnih geografa i etnologa može se uspešno raditi na zaštiti spomenika narodnog građevinarstva, a kod drugih predmeta

i kompleksa imaju da odlučuju ako ne jedino a ono u prvom redu etnolozi.

Naši zavodi za zaštitu spomenika kulture stavili su već pod zaštitu izvestan broj predmeta etnološkog karaktera. Kao što je već pomenuto, radi se gotovo jedino o karakterističnim spomenicima građevinarstva, u prvom redu o zgradama za stanovanje i o crkvama brvnarama; sasvim je mali broj drugih objekata iz oblasti građevinarstva koji su stavljeni pod zaštitu: dve suvače i jedan hambar u Vojvodini, po jedan samokov u Sloveniji i Bosni, itd. Zaštita tih objekata proglašavana je i izvođena gotovo redovno po predlogu i staranjem arhitekata, i stoga, po mom mišljenju, prilično jednostrano. Nije se svugde išlo za tim da se utvrde najpre karakteristični oblici kuća i zgrada, kao i čitavih okućnica i naselja, za pojedine oblasti pa da se onda izvrši izbor među njima nego su se uglavnom stavljali pod zaštitu stariji primerci arhitekture, i to poglavito po varošima, sa rezultatom da je stavljen pod zaštitu u Makedoniji, Srbiji i Bosni i čitav niz građevina istoga tipa, što — po mome mišljenju — nije trebalo činiti u tolikoj meri. Glavni motivi kod donošenja tih odluka su bili monumentalnost i starina građevine pa i originalna i individualna rešenja. Stoga imamo da je veoma mali broj tipova seoske kuće stavljen pod zaštitu, tako da naša služba zaštite spomenika etnološkog karaktera čak i na polju građevinarstva stoji pred mnogim zadacima.

Mi uglavnom znamo koji su tipovi kuće zastupljeni na našem državnom području i kakvo im je geografsko rasprostranjenje. Načelno, potrebno je da se zaštiti bar po jedan predstavnik svakog od tih tipova, samo izuzetno i više primeraka, da se bez naročite potrebe ne opterećuje služba zaštite i ne ometa razvitak pojedinih naselja ili domaćinstava. Koji će primerci biti stavljeni pod zaštitu i pod koju vrstu zaštite (prenošenje u obični muzej ili u muzej pod vedrim nebom ili će da ostanu na svom mestu), treba da bude predmet svestranog proučavanja i savetovanja. Pojedini naši zavodi za zaštitu spomenika kulture su potpuno samostalni. Među njima treba baš na ovom polju da postoji bliža saradnja. Tako napr. kamena kuća istoga tipa je rasprostranjena na teritorijama NR Crne Gore, Bosne i Hercegovine i Hrvatske i možda je dovoljno da samo jedan primerak ili od svakog varijeteta po jedan budu stavljeni pod zaštitu a ne i da svaki zavod na teritoriji svoje republike stavlja pod zaštitu primerke istoga tipa, koji čak mogu prostorno da budu veoma blizu. (To nameće potrebu bliže saradnje između pojedinih republičkih zavoda). Kod objekata etnološkog karaktera nije dovoljno samo staviti ih pod zaštitu, osobito kod kuća i drugih zgrada koje se koriste, i stoga treba biti veoma obazriv i dalekovid kod donošenja takvih odluka. Ako se jedna okućnica stavi pod zaštitu, onda se stavlja radi toga da se sačuva onakva kakva je.

A da li je to moguće ako se ona ostavi na uživanje dotadašnjem vlasniku? Mogu li se stanari i uživaoci osuditi da im se okućnica normalno ne razvija i da oni ne unose nikakve novine, prepravke i usavršavanja? A šta će biti ako se objekat otkupi i njegovi uživaoci iseše? On postaje mrtav predmet i brže propada. Tu će biti potrebno tražiti podesna srednja rešenja, koristeći se i tuđim iskustvima. Tako napr. »dućandžija« u starinskom seoskom dućanu, koji je predmet u muzeju pod vedrim nebom u Kuperstaunu, u vreme kad je muzej otvoren za publiku, nosi odelo i u svemu radi onako kako je to bilo u vremenu iz kog je dućan, a on inače stanuje izvan muzeja i živi na savremen način; u dućanu se posetiocima prodaju neki proizvodi u obliku u kom su izrađivani i trošeni u vremenu iz kog je dućan. To pitanje je na sličan način rešeno i u kući iz 17 veka u okolini Bostona, u kojoj je sačuvano uređenje iz tog vremena i u kojoj sadašnji sopstvenici posetiocima prikazuju i onovremenu tehnologiju: bojenje pređe, pređenje, tkanje i dr. Kad se radi o zaštiti objekata etnološkog karaktera, retko će kada biti dovoljno da se sam jedan objekat jednostavno stavi pod zaštitu, jer on obično ima svoju punu vrednost samo u sastavu jednog materijalnog kompleksa i u svojoj funkciji u životu.

Od građevina koje ne služe stanovanju stavljen je dosada pod zaštitu izvestan broj crkava brvnara. Njih nema mnogo i nije ih potrebno ni stavljeti sve pod zaštitu nego karakteristične primerke kao pretstavnike tipova. Ali, ne dolaze u obzir samo drvene crkvice: treba, isto tako, obratiti pažnju i na seoske hramove od drugog materijala, od kamena i dr., koji su takođe proizvod domaćeg građevinarstva a kod kojih takođe ima i starine i oblasnih razlika.

Od drugih vrsta građevina etnološkog karaktera koje su stavljene pod zaštitu, a kojih je uostalom veoma mali broj, stavljen je pod zaštitu po jedan samokov u Bosni i Sloveniji. Izbor samokova u Bosni nije bio nimalo sretan: zaštićen je jedan samokov u Varešu koji nema uopšte uslova da se održi. Mnogo bi bolje bilo da je zaštićen neki samokov u selu Očeviji kod Vareša, gde su ti samokovi i tipičniji nego u Varešu, i gde bi taj objekat mogao lakše da se i pod zaštitom održava u radu i gde on, zaštićen, ne bi nikoliko smetao ni razvitku naselja ni ekonomske aktivnosti.

Čitav je niz drugih građevina čije tipične primerke treba odabrati i sačuvati u originalu. Dolaze u obzir staje, hambari, koševi, vajati (baškalcuci, tremovi, kućeri), mlekari, pastirske i druge kolibe (dubirozi ili savardaci osobito, pa bunje i kućarice), ograde i kapije, pa mostovi, akvadukti, instalacije za navodnjavanje, vodenice, valjavice, strugare, razne vrste stupa (za oriz, ruj i šižarku itd.), pa i čitava postrojenja (tabačke i druge zanatske radionice napr.), itd., itd. Posebno ću se

zadržati na nekim manje poznatim zgradama, kojih već nestaje. To su, u prvom redu, rodovske trpeze ili sobrašice raznog oblika, nekada veoma rasprostranjene po zapadnoj Srbiji i severnoj Bosni, koje predstavljaju i spoljašnji izraz osobitih oblika društvenog života. Još su značajniji čardaci, male drvene zgrade za stanovanje, od kojih još ima nekoliko primeraka u zapadnoj Srbiji: paljenjem takvih čardaka i hanova, u kojima su tada na selima živeli razni nasilnici, obeležen je početak Prvog srpskog ustanka.

Svi ti objekti — posle vrlo pažljivog proučavanja i odabiranja — treba da budu zaštićeni, bar za prvo vreme, na svom mestu. Smatram da zaštita ne treba suviše da se raširi, da se raspline, jer se postavlja pitanje stručnog nadzora i održavanja: bio bi potreban velik kadar stručnog i tehničkog osoblja i potrebna velika finansijska sredstva. To se može ostvariti na mnogo ekonomičniji način, koji će istovremeno imati i druga preimućstva, tj. da se veći broj takvih spomenika, stavljenih pod zaštitu, koncentriše na jednom mestu, u muzeju pod vedrim nebom ili u nacionalnom parku. Pitanja zaštite spomenika etnološkog karaktera treba, stoga, rasmatrati u zajednici sa pitanjima muzeja pod vedrim nebom i nacionalnih parkova.

Osobito su karakteristični i značajni primerci narodnog građevinarstva stočarski stanovi na planinama. Ne treba ni njih gubiti iz vida, zbog višestrukog interesa nauke (ne samo etnološke nego i sociološke, raznih agrikulturnih disciplina itd.) i turizma. Odabirati stanove odnosno katune ili bačije sa svim objektima koji su karakteristični i koji su blizu planinarskih domova, šumarskih ili lovačkih kuća tako da su pristupačniji posetiocima koji se za njih interesuju i da ih je lakše održavati pod zaštitom.

Sem monumentalnog Kuršumli-hana u Skoplju i manje monumentalnog i karakterističnog Morića hana u Sarajevu, koji su oba predstavnici velikih gradskih hanova, verovatno da više nije stavljen pod zaštitu ni jedan han. A duž naših drumova bilo je mnogo hanova od različite građe — drveta, ćerpiča, kamena — koji su davali karakterističan izgled pejzažu, imali važnu ulogu u saobraćaju po našim zemljama pre železnica i društvenom razvitku naroda (napr. uloga hanova u Srbiji pred Prvi ustanak i u vreme ustanka, handžija kao posebna profesija itd.). Verovatno će se u zabačenim krajevima naći još kakav han od brvana ili od druge građe koji bi se mogao staviti pod zaštitu na svom mestu postojanja ili da se prenese u najbliži muzej pod vedrim nebom ili etnopark.

Zavodi za zaštitu stavili su pod zaštitu i razna stara groblja (rimska, srednjevekovna, pa i stara muslimanska). Sasvim ispravno. Međutim, s etnološkog gledišta, dolaze u obzir i groblja iz skorije

prošlosti, pa i aktivna, jer su i to, i te kakvi, spomenici narodne kulture (a koji će, vremenom, postati takođe ostaci iz prošlosti, kao što su za nas sada srednjevekovna groblja). Njih je još lakše zaštititi i održati nego li kuće i delove naselja, pošto se na grobljima, koja su tabu, sporo što menja. Odabrati samo takva groblja koja su zaista karakteristična, osobito dobri predstavnici oblasnog tipa groblja, i u kojima se mogu videti oblici grobova i nadgrobni spomenici iz više perioda. Uz to voditi računa da su ta groblja i lako pristupačna i da ih neće biti teško održavati. Da navedem nekoliko primera. Staro groblje kod crkve u Vlasotincima, sa drvećem koje liči na park, ima izvanredno lepe ogromne krstove i kamene kovčege slične stećcima. Groblja u dolini Ibra imaju veoma zanimljive nadgrobne spomenike: na jednom grobu po nekoliko veoma visokih i bogato ukrašenih drvenih krstova. U zapadnoj Srbiji su česta groblja sa nadgrobnim spomenicima iz nekoliko sukcesivnih perioda, tako da sama predstavljaju pregled hronološkog razvitka spomenika. Oblast se karakteriše spomenicima sa polihromim portretima pokojnika iz druge polovine 19 veka, i neko takvo groblje treba bezuslovno staviti pod zaštitu, prvenstveno u neposrednoj blizini Titovog Užica ili Čačka. Ti polihromi nadgrobni spomenici predstavljaju naivnu ali originalnu granu narodne umetnosti. Katoličko groblje u Rumbocima u Rami (Prozor, Bosna) jedinstveno je svojom lepotom i tipovima nadgrobni spomenika iz raznih perioda.

Ima znatan broj objekata etnološkog karaktera koji ni u kom pogledu neće izgubiti ništa ako se premeste sa svoga mesta, pod uslovom da mogu da se premeste. Na primer vodenica potočara. Njih imamo još danas u velikom broju i postepeno ih nestaje na taj način da iščezavaju najpre u ravnijim krajevima. Ali, te vodence su jednake na velikom prostranstvu: ne razlikuju se nimalo vodence potočare u muslimanskim od onih u hrišćanskim selima. Takva vodenica može biti u samom selu a može biti i daleko od sela. Ne bi stoga bilo nimalo celishodno staviti pod zaštitu jednu takvu vodicu u nekom zabačenom kraju, a ništa ne bi smetalo da se ona prenese i priključi kompleksu drugih zaštićenih zgrada.

Služba zaštite spomenika kulture etnološkog karaktera mora najtešnje da saraduje s etnološkim muzejima i ostalim etnološkim ustanovama radi iznalaženja najpogodnijih načina zaštite i kod izbora objekata koje treba proglasiti spomenicima naše narodne kulture. Pošto zaštita pojedinih takvih objekata na samom mestu ne može biti sasvim efikasna niti ti objekti onda mogu u dovoljnoj meri da služe nauci i prosveti, treba težiti da se i koncentrišu na određenim mestima. Neki od njih moći će da se prenese u republički ili regionalni etnološki muzej, a neki će se prikupiti tako da obrazuju muzej pod vedrim nebom

ili da budu u nacionalnom parku. Prikupljanje će se vršiti oko nekog objekta koji se nikako ne može premestiti ili ne treba da se premešta stoga što na svom mestu ima naročiti značaj (napr. da je u isto vreme značajan istorijski spomenik). Dobro rešenje bilo bi i izbor karakterističnih naselja ili delova naselja koji bi se stavili pod zaštitu i pretvorili u muzej pod vedrim nebom a u zajednici s nacionalnim parkom. Manje-više u svim našim zemljama ima uslova za to. U srednjoj Bosni napr. moglo bi za to poslužiti selo Očevija kod Vareša, koje je u divnom šumskom pejzažu, koje je karakteristično po svom tipu i građevinama, u kojem ima i samokova (majdana), vodenica i dr. Ukoliko budu međusobno mnogo udaljeni odabrani predmeti, oni bi se lako i bez štete po svoj izgled i funkciju, kao i bez štete po izgled celine, mogli premestiti da budu bliži. Ta mesta su izvan sadašnjih važnijih komunikacija i dalje od gradova, ali mogu da budu lako pristupačna masovnoj poseti, jer stvarno nisu daleko od Sarajeva i važnijih komunikacija.

Na sličan način ne bi bilo teško odabrati jednu takvu tačku u Šumadiji, napr. u kraju u kom je izbio Prvi ustanak — oko Topole i Orašca — pa u tim mestima od istoriskog značaja i oko očuvanih istorijskih spomenika prikupiti objekte koji će prikazivati naš narodni život u 19 i 20 veku: kuću osaćanku, karakterističnu savremenu šumadisku okućnicu, itd.

U Makedoniji bi trebalo staviti što pre pod zaštitu ostatke čiflika, koliko ih još ima, pa ih eventualno preneti i rekonstruisati čiflik uz Hamzi-pašin konak u Bardocima kod Skoplja (koji je stradao u prošlom ratu ali bi trebao i mogao da se obnovi). Sve to uraditi što pre dok su još žive uspomene i tragovi života seljaka u feudalnoj potčinjenosti. U neposrednoj blizini takvog čiflika stavili bi se pod zaštitu karakteristični primerici kuće i okućnice slobodnih seljaka, za što u neposrednoj blizini ima dovoljno uslova, ukoliko nije predviđen razvitak grada na tu stranu.

Na takav način moći će se jedino uspešno i efikasno izvršiti zaštita karakterističnih spomenika narodnog građevinarstva, tipova okućnica i naselja, a ujedno od tih spomenika načiniti sredstva za vaspitanje školske omladine i zadovoljavanje interesa širih narodnih slojeva, domaćih i stranih turista, koji će svi moći da vide i upoznaju na lako pristupačnom mestu i na srazmerno malom prostoru, pa, stoga, uz male napore i trošak, narodni život u bližoj prošlosti i mnoge karakteristike savremenog narodnog života. Razume se, takvi spomenici ne bi smeli da budu samo gole građevine nego da budu opremljeni i svim onim što se normalno susreće u njima i oko njih i da se u njima zadrži što više od života, od aktivnosti njihovih stanovnika ili korisnika. Negde bi takvi muzeji pod vedrim nebom možda pot-

puno zamenili lokalne ili oblasne etnološke muzeje, ali ni u kom slučaju ne i sve: etnološki muzeji bi postojali uporedo i dalje kao centri koji će prikazivati sve pojave u narodnom životu i na širim područjima.

Ima jedna grupa predmeta etnološkog karaktera koji su od velikog interesa za nauku, jer gotovo redovno vode poreklo iz davne starine i odražavaju arhaične poglede. To su napr. objekti koji služe kultu i mađiji, kao što su napr. kulturna stabla, kulturni izvori, naročiti kulturni grobovi, kulturne stene itd. U nekim našim zemljama ima toga u izobilju, napr. kulturnih stabala i gajeva u Makedoniji, kulturnih izvora u Vojvodini, grobova na kojima se obavlja naročit kult po Bosni i Makedoniji, itd. Ponegde se na takvim mestima i takvim predmetima obavlja veoma složen ritual, napr. na Govedarovu Kamenu na Ovčem Polju (Makedonija), koji vuče svoje poreklo iz prastoriskih vremena. Te pojave iščekavaju, ali ne treba, ipak, dopustiti da iščekuju sasvim bez traga. Složeno je pitanje da li ih uopšte treba stavljati pod zaštitu, i kako. Da li stavljati pod zaštitu i one objekte kod kojih se više ne obavljaju nikakvi običaji ili obredi ili kod kojih će to prestati u skorij budućnosti?

Nauci i službi zaštite nije jedini interes obratiti pažnju samo na pozitivne i lepe tekovine i pojave u narodnom životu: ona treba isto tako da vodi računa i o onome što je negativno pa da sačuva kao dokumente prošlosti i takve objekte koji će prikazivati stanje negdašnje zaostalosti, izraze nekadašnjih pogleda na svet. Trebaće velika obazrivost kod izbora takvih spomenika i donošenja odluka o njima. Naime, interesovanje muzeja za starinu, a naročito interesovanje etnoloških muzeja za (predmete i pojave iz starijeg narodnog života, stvara često kod posetilaca i kod ljudi na »terenu« veoma pogrešno uverenje da su to sve dobre stvari koje treba i čuvati i ceniti. Kad bi se na jednostavan način stavilo pod zaštitu neko kulturno stablo, što može da bude interes nauke, moglo bi se desiti da se tim aktom pomogne održavanju mađije i zaostalih pogleda na svet, dok svi treba da radimo na tome da takvih stvari što pre nestane iz narodnog života. Treba, dakle, na neki način izmiriti te suprotnosti. To je moguće. Odabrati radi stavljanja pod zaštitu samo takve kulturne objekte i mesta, koja su ujedno i prirodne lepote ili istoriske znamenitosti, sačuvati njihov ritualni inventar, ali snabdeti sve shodnim pisanim objašnjenjima. Tako napr. trebalo bi staviti pod zaštitu jedan kulturni gaj sa kapelom u Makedoniji (napr. »Latinski dobje sv. Nikola« u selu Nerezima između Debra i Struge), tzv. turbe Muse Kesedžije kod Kačanika, neki osobit kulturni izvor i sl. Ako bi se stavio pod zaštitu izvor ili stablo, kod njega bi se ostavili votivni darovi i drugi predmeti, a sve dobro ogradilo tako da se spreči odnošenje, propadanje a ujedno i dalje oba-

vijanje rituala, kao bi se izbegao neželjeni efekat da se zadrži i obavljanje rituala. To ne bi bilo čak nikakvo nasilje: svuda su takvi kultovi i rituali u naglom slabljenju i izumiranju.

Potpunosti radi, treba pomenuti i zbirke pokretnih etnografskih predmeta, kao i pojedine predmete, koji nisu u muzejima nego su u posedu privatnih lica, hramova, škola, i drugih ustanova a od takvog su značaja da treba da se registruju, stave pod zaštitu kao spomenici kulture i učine pristupačnim bar naučnim radnicima. Ima, naime, pojedinaца koji poseduju velike zbirke etnoloških predmeta različitih vrsta (narodne nošnje i dr.). Tako isto pojedini hramovi i ustanove imaju u svojim riznicama ili u upotrebnom inventaru dragocenih spomenika naše ili strane narodne kulture. Tako napr. pojedine džamije imaju često dragocene zbirke čilima. I takve zbirke i pojedine predmete treba staviti pod zaštitu, ukoliko njihovi sopstvenici ne budu skloni da ih ustupe, pod ma kojim uslovima (prodaja, davanje na čuvanje i sl.), nekom muzeju gde im je pravo mesto i gde će biti najbolje čuvani i najbolje poslužiti svojoj svrsi. Treba ih staviti pod zaštitu da se ne desi da se rasture ili propadnu, a da se i ne sazna za njih, i pre nego što budu naučno obrađeni. Teško

je pronaći takve predmete i zbirke, i na tome treba da pomažu zavodima u prvom redu saradnici etnoloških muzeja i zbiraka kao i svi drugi radnici i prijatelji etnološke nauke i zainteresovana lica za zaštitu spomenika kulture. Podesnim obaveštavanjem i sami vlasnici takvih dobara prijaviće ih sami, kad uvide korist od te zaštite po zajednicu i po njih same, jer će te zbirke i predmeti biti pod stalnim stručnim nadzorom radi osiguranja od propasti, biće stručno i objektivno procenjeni itd. Stavljanje i održavanje pod zaštitom takvih predmeta i zbiraka biće mnogo lakše nego onih 'nepokretnih pod vedrim nebom, jer su unekoliko zaštićeni već tim što se nalaze pod krovom i pod zaštitom svojih vlasnika, koji ih drže i čuvaju kao dragocenosti.

Nedovoljan uspeh naših zavoda za zaštitu kulturnih spomenika u radu na iznalaženju i zaštićavanju onih spomenika etnološkog karaktera koje treba zaštititi posledica je i toga što svi zavodi nisu obezbedili stalnu saradnju stručnih i iskusnih etnologa i što među samim etnolozima nije bilo dovoljno interesovanja i spremnosti za pomoć u tom radu. To je, međutim, nedostatak koji se može najlakše ukloniti, i treba ga ukloniti što pre.

RÉSUMÉ

La loi de 1947 a donné à la protection des monuments culturels yougoslaves une base légitime et il fut organisé un service spécial pour la protection des monuments culturels et des raretés naturelles. Il y fut planée aussi la protection des objets du caractère ethnographique. Sur ce problème les Instituts de la protection ont très peut travaillé. Il n'y sont encore extraité les catégories des objets ethnologiques qui doivent être mis sous la protection, ni les principes de ce travail. La cose principale en est la nature des objets ethnologiques et leurs rôle dans la vie quotidienne. La protection des objets ethnographiques mobiles s'exécute avec une facilité déjà longtemps en les conservant dans les musées ethnographiques. Quand même il y a des objets, comme par exemple: les types caractéristiques des maisons, les diverses laboratoires etc.; qui ne peuvent être placées dans un musée. Il existe aujourd'hui dans quelques pays étrangers des musées en plain air, où on expose ces grands objets. La nécessité de la protection des objets pareils devient très actuelle en Yougoslavie à cause de grands changements de la vie populaire et surtout à cause de l'urbanisation du village.

Le problème comprend la protection des objets ethnographiques en Yougoslavie, qui ne peuvent être transportés, ni exposés dans les musées, comme des objets archéologiques, et d'objets d'art etc.: ils sont presque tous d'usage jusqu'aujourd'hui ainsi qu'il est difficile de les extraire et isoler de la vie, puisque ils perdront alors leur valeur et leur signification et seront lentement démolis. Il existe chez les objets ethnologiques encore une difficulté: ces objets sont rarement uniques; c'est pour cela qu'il est difficile de choisir ceux qui représentent un type. L'auteur présente les catégories des objets ethnologiques qui doivent être mis sous la protection (les maisons, les divers bâtiments, les objets hydrotechniques, les cimetières typiques ou les pierres tombales etc.). L'auteur examine aussi la collaboration des institutions de la protection, des musées ethnographiques et des institutions touristiques.

Un problème à part représente la protection des objets qui servent au culte et à la magie, qui, au but du progrès, doivent disparaître, mais au point de vue scientifique ont une grande valeur. L'auteur croit qu'il est possible de réconcilier ces deux exigences si contrastes.